



Vatandaşlığın Dönüşümü: Türkiye’de Farklı Vatandaşlık Normlarına Eğilimler

Citizenship Transforming: Support for Different Citizenship Norms in Turkey

Didem ÇAKMAKLI^a

MAKALE BİLGİSİ

<i>Makale Geçmişi</i>	
Başvuru	12 Aralık 2022
Kabul	29 Ocak 2023
Yayın	14 Mart 2023
Makale Türü	Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Vatandaşlık Normları,
Türkiye,
Aktif Vatandaşlık,
Liberal Vatandaşlık,
Görev Odaklı Vatandaşlık.

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye’de vatandaşların, liberal-hak eksenli, cumhuriyetçi-aktif, görev odaklı ve eleştirel vatandaşlık normlarına atfettikleri önem karşılaştırılmaktadır. Günümüzde liberal ve demokratik vatandaşlık normları liberal demokrasilerin gücüne ve sürdürülebilirliğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’de iyi vatandaşlığı tanımlayan değerlerin niteliği üzerine yapılacak bir çalışma, demokrasi tartışmalarına da katkı sağlayacaktır. Bu tartışmanın önemi küresel seviyede yükselişte olan otoriter ve popülist siyaset düşünüldüğünde daha da artmaktadır. Çalışmada, Uluslararası Sosyal Saha Çalışmaları Programı’nın (ISSP) 2014 yılında Türkiye’de vatandaşlık üzerine yaptığı anket çalışmasının verileri kullanılmıştır. Bulgular, karşılaştırılan tüm normların Türkiye’de destek gördüğüne işaret etmektedir. Fakat liberal, hak eksenli vatandaşlık normları ile görev odaklı vatandaşlık normları en yüksek desteği görmektedir. Türkiye’de vatandaşlık literatürü görev odaklı vatandaşlığın hiyerarşik ve pasif özelliklerine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla bulgular literatürdeki bu anlatıyı desteklemektedir. Bulgular, aynı zamanda, özellikle 1990’lardan itibaren Türkiye’de vatandaşlıkta daha liberal, aktif pratiklerle dönüşüm ve günümüzde de daralan katılım alanlarına tepkisel bir vatandaşlık anlayışının da güçlendiğine işaret etmektedir. Görev odaklı ve hak eksenli vatandaşlık normlarının eşzamanlı olarak kuvvetle desteklenmesi iki önemli sonuca işaret etmektedir: 1) Türkiye’de hak eksenli vatandaşlık, vatandaşlık görevlerinden bağımsız değildir, 2) vatandaşlık görevlerine verilen değer yan sıra Türkiye’de liberal demokrasiyi koruyacak ve güçlendirecek nitelikte liberal ve demokratik vatandaşlık normları mevcuttur.

ARTICLE INFO

<i>Article History</i>	
Received	12 December 2022
Accepted	29 January 2023
Available Online	14 March 2023
Article Type	Research Article

Keywords

Citizenship Norms,
Turkey,
Active Citizenship,
Liberal Citizenship,
Dutiful Citizenship.

ABSTRACT

This research compares the importance attributed by citizens to liberal-rights-oriented, republican-active, dutiful and critical citizenship norms in Turkey. Liberal and democratic citizenship norms point to the strength and sustainability of liberal democracies. Hence, a study on the nature of the values that define good citizenship in Turkey will also contribute to the debate on democracy. The relevance of this debate is even greater considering the global rise in authoritarian and populist politics. This study utilizes data from the International Social Survey Program’s (ISSP) 2014 module on citizenship in Turkey. Findings indicate that all of the four norms compared are supported in Turkey. However, the highest support is for liberal, rights-oriented citizenship norms and dutiful citizenship norms. The literature on citizenship in Turkey emphasizes its hierarchical, passive and dutiful nature. The findings of this study support this narrative. However, the findings also point to more liberal and active practices in Turkey especially since the 1990s and, more recently, to a reactionary citizenship understanding in response to shrinking spaces for participation. Strong support for dutiful and rights-based citizenship norms simultaneously points to two important results: 1) Rights-based citizenship in Turkey is not independent of civic duties, 2) In addition to the value given to civic duties, there are liberal and democratic citizenship norms that work to protect and strengthen liberal democracy in Turkey.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Antalya Bilim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Antalya, **E-Posta:** didem.cakmakli@antalya.edu.tr, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0002-7824-2435

EXTENDED SUMMARY

Research Problem and Literature

How citizens define good citizenship is key to understanding the nature of democracies, as citizenship norms frame the relationship between citizens and the state. The objective of liberal democracies is to achieve participatory and liberal citizenship, promising citizens equality and the power to make decisions. The norms of “good citizenship” take shape on a range of axes, such as our views about rights and responsibilities, embracement of national and cosmopolitan values, or the ability and desire for active versus passive participation. This research aims to determine which citizenship norms are dominant in Turkey. It compares support for four citizenship norms: rights based citizenship norms, active citizenship norms, dutiful citizenship norms and critical citizenship norms.

Studies on citizenship in Turkey have defined the citizen as dutiful, passive, and nationalist (Heper, 1998; Ünsal, 1998; Heper, 1985; Keyman and Icduygu, 2003). However, since the 1980s, changing national and international political developments such as identity-based social movements, globalization, and the EU accession process have triggered the development of more liberal, rights-oriented and active citizenship values and practices (Keyman and Önis, 2007; Keyman and Icduygu, 2003; Şimşek, 2004). Further, key events such as the Gezi Park protests also attributed more active and rights-oriented features to citizenship in Turkey (Bee and Kaya, 2017). Citizenship in Turkey has been shaped, also, by the policies of the Justice and Development Party (AKP), which has been in power for more than twenty years (Yılmaz, 2018; Sen, 2020).

The populist political movements that have become widespread at the global level and have narrowed arenas for citizens’ participation (Civicus Monitor, 2022) and the literature which emphasizes the narrowing of democratic participation in Turkey (Başer & Öztürk, 2017; Öktem & Akkoyunlu, 2016; Yabancı, 2019; Ayata and Karan, 2015) all point to the possibility of stronger dutiful and passive citizenship norms. Liberal democracies aim for participatory and liberal citizenship norms where individuals are prioritized, can claim rights and can participate in political and civic processes. Rights-oriented liberal citizenship is presented as a shield against authoritarian governments (Mounk, 2018).

While studies on citizenship in Turkey have generally been theoretical and qualitative, this study investigates, empirically, the extent to which different citizenship norms are supported in Turkey. This research aims to identify whether over the past 20-30 years, driven by national and global dynamics, there has been a move away from the dutiful norms underlined in the literature, and a potential tendency towards more active or liberal norms. It examines the extent and the nature of changes to citizenship norms. The study aims to identify whether the discourse on citizenship in Turkey, along with the academic literature, are paralleled by the empirical findings on citizenship norms. Understanding the nature of citizenship norms is

significant for understanding the sociopolitical environment in Turkey. With deep social divisions, tension between state and society, and economic inequalities, tracing tendencies towards passive, dutiful and nationalist citizenship versus inclusive, critical, active and liberal citizenship is key.

Methodology

This study utilizes data from the International Social Survey Program’s (ISSP) 2014 module on citizenship in Turkey. Of the 64 questions in the module, 18 are questions about citizenship norms. In addition to questions on what comprises “good” citizenship, questions on the importance attributed to citizens’ rights are asked. The eighteen statements included in these two questions were subjected to a factor analysis to determine the dimensions of citizenship norms they reflect. Four different dimensions of citizenship norms emerged: rights-based citizenship norms, active citizenship norms, dutiful citizenship norms and critical citizenship norms.

In line with liberal citizenship theory, *rights based* citizenship norms reflect the norms that value equality, individuality, and rights (Schuck, 2002; Işın and Turner, 2002). This norm represents the state’s responsibilities towards the individual, democratic, minority and social rights, and the right of individuals to participate in the decision-making process. The norm *active citizenship* includes the values emphasized by republican citizenship theory such as civic participation, embracing differences, acting as a watchdog and nonconflictual opposition to the state when necessary (Dagger, 2002; Sandel, 1996). The *dutiful citizenship* norm emphasizes the norms that value duties towards the state, reflecting obedient and passive citizenship theory (Oldfield, 1998). The fourth and final dimension that emerges from the analysis reflects norms that stretch traditional citizenship definitions, and question general citizenship practices and the link between rights and duties (Işın and Nielson, 2008). These are conceptualized as *critical citizenship norms* in this study.

Results and Conclusions

The findings show that all statements in the four norm categories are generally supported at high levels. This shows that there is a base of democratic citizenship in Turkey on which both liberal and republican citizenship values are widely supported. The two norms supported at the highest levels are the *dutiful* and the *rights-based* citizenship norms. Although the high level of support given to these opposing norms may seem contradictory, it points to two important features of citizenship in Turkey. The first is the link between rights and responsibilities. Citizens in Turkey tend to attribute the acquisition of rights to the fulfillment of responsibilities. It points to a republican and obligation-based understanding of citizenship rather than a purely liberal one. Second, this finding points to an empirical reflection of the current atmosphere in Turkey in regards to citizenship and civil society. We observe that passive citizenship norms are supported by dutiful citizenship discourses and the narrowing of spaces for active citizenship. On the other hand, however, we

simultaneously observe a response to this through active demands and reactions of citizens. This has the potential to strengthen the norms of active citizenship and rights-based citizenship.

1. Giriş

Katılımcı ve liberal vatandaşlık anlayışı demokrasileri güçlü kılan unsurlar arasındadır. Katılımcı vatandaşlık, vatandaşa karar verme yetkisi, liberal vatandaşlık ise eşitlik sözü vermektedir. Demokrasilerin bu alanlardaki nitelikleri de devlet ile vatandaş arasındaki bağı şekillendirmektedir. Bu ilişkiler vatandaşın haklarını, sorumluluklarını ve hareket alanlarını belirler, iki tarafın beklentilerini oluşturur ve “iyi vatandaşlığı” tanımlar. “İyi vatandaşlık” normları haklarımız ve sorumluluklarımız hakkındaki görüşlerimiz, ulusal ve kozmopolit değerlerimiz, aktif ve pasif katılım imkan ve isteklerimiz gibi birçok farklı eksenle şekillenmektedir. Bu araştırma, Türkiye’de hakim olan vatandaşlık normlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır. 2014 yılında Uluslararası Sosyal Saha Çalışmaları Programı (ISSP) tarafından uygulanan ankette Türkiye dahil 34 ülkede vatandaşlık hak ve görevlerine ilişkin sorular sorulmuştur. Türkiye’de vatandaşlık, kuramsal olarak hayli çalışılmıştır ve ağırlıklı olarak pasif, hiyerarşik, cumhuriyetçi ve milliyetçi özelliklerle tanımlanmıştır. Bu tanımlar dönemselsel olarak değişiklik göstermiştir. Bu araştırma, ampirik olarak az çalışılan vatandaşlık normlarının günümüzdeki yansımaları ile alana katkı sunmaktadır. Çalışma, kuramsal olarak çokça tartışılan “Türkiye’de iyi vatandaşlığın” mevcut ampirik bulgular ile ne derecede örtüştüğünü incelemektedir.

Türkiye’de vatandaşlık üzerine yapılan çalışmalar vatandaş görev odaklı, pasif ve milliyetçi olarak tanımlansa da (Heper, 1998; Ünsal, 1998; Heper, 1985; Keyman ve Icduygu, 2003), Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze farklı iç ve dış siyasi faktörlere bağlı olarak vatandaşlık algısı, pratikleri ve politikalarında değişiklikler olmuştur. Merkezi ve güçlü devlet geleneğinin içinde doğan vatandaşlık, 1980’lerden itibaren kimlik temelli sosyal hareketler, küreselleşme ve AB müzakere süreci gibi etkenlerle daha liberal, hak odaklı ve aktif vatandaşlık değer ve pratiklerini de yansıtmıştır (Keyman ve Önis, 2007; Keyman ve Icduygu, 2003; Şimşek, 2004; Keyman, 2005). Gezi Parkı protestoları gibi belirleyici olaylar da vatandaşlığa yine aktif ve hak odaklı nitelikler ve roller atfetmiştir (Bee and Kaya, 2017). Bunun yanı sıra, yirmi yılı aşkın bir süredir iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) de eğitim, çevre, sivil toplum gibi birçok alandaki politikaları ile vatandaşlık algısı ve pratiklerine şekil vermektedir (Yılmaz, 2018; Sen, 2020).

Günümüzde, küresel seviyede yaygınlaşan popülist siyasi hareketlerle vatandaşların katılım alanları daralmakta (Civics Monitor 2022); bu da pasif ve görev odaklı normların güçlenmesi olasılığına işaret etmektedir. Benzer şekilde Türkiye’de demokratik katılım alanlarının daraldığını vurgulayan literatür (Başer & Öztürk, 2017; Öktem & Akkoyunlu, 2016; Yabancı, 2019; Ayata ve Karan, 2015) yine pasif ve görev odaklı bir vatandaşlığın

güçlenme olasılığına işaret etmektedir. Popülist siyasi hareketlerin hedefinde olan liberal demokrasiler katılımcı ve liberal vatandaşlık norm ve pratiklerini hedeflemektedir. Bireylerin öncelendiği, hak taleplerinde bulunabildikleri ve siyasi ve sivil süreçlere katılım gösterebildikleri demokrasiler, daha güçlü olarak tanımlanmaktadır. Hak eksenli liberal vatandaşlık söylem ve eylemleri, otoriter yönetimlere karşı bir kalkan olarak ortaya konmaktadır (Mounk, 2018). Katılımcı vatandaşlık ise bu otoriteye karşı vatandaşın sesini yükseltmektedir. Bu çalışma, Türkiye’de iyi vatandaşlığa dair öncelenen normları ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Vatandaşlık şimdiye kadar daha çok kuramsal ve nitel çalışmalar ile irdelenmiştir. Bu çalışma ile, tartışılan bu normların ampirik olarak Türkiye vatandaşlığı nezdinde ne ölçüde gözlemlendiği sorusu sorulmaktadır. Literatürde altı çizilen görev odaklı normların dışında son 20-30 senedeki ulusal ve küresel değişiklikler çerçevesinde, özellikle aktif veya liberal normlara bir yönelimin olup olmadığı araştırılmaktadır. Bir değişimin olup olmadığı ve varsa nasıl bir vatandaşlık dönüşümünden bahsedebileceğimiz değerlendirilmiştir. Bu çalışma Türkiye’de vatandaşlığa dair söylem ve literatürde hakim olgular ile ampirik bulguların öne çıkardığı vatandaşlık normlarının ne derecede örtüştüğünü gösterecektir. Türkiye’de süregelen toplumsal bölünmüşlüğü, devletin ve sivil toplum arasındaki gerginliklerin ve neoliberal ekonomik politikalar ile oluşan ekonomik eşitsizliklerin derinleştiği siyasi ortamda Türkiye’de hangi vatandaşlık normlarının baskın olduğu önemlidir. Pasif, görev odaklı ve milliyetçi vatandaşlık normlarının derinleşmesi olasılığına karşı vatandaşlığın bir karşı irade oluşturma olasılıkları değerlendirilmektedir. Hak taleplerinin belirleyici olduğu, kimlik farklılıklarını barındıran ve devlete karşı eleştirel bir vatandaşlık pratiğinin bulunup bulunmamasının Türkiye’de vatandaşlık ve vatandaşlığa bağlı toplumsal birçok konu için önemli sonuçları vardır.

Bulgular, karşılaştırılan dört normun (hak eksenli, aktif, görev odaklı, eleştirel) da Türkiye’de destek gördüğüne işaret etmektedir. Fakat liberal-hak eksenli vatandaşlık normları ile görev odaklı vatandaşlık normları en yüksek desteği görmektedir. Türkiye’de vatandaşlık literatürü görev odaklı vatandaşlığın hiyerarşik ve pasif özelliklerine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla bulgular literatürdeki bu anlatıyı desteklemektedir. Fakat aynı zamanda bu çalışma, Türkiye’de vatandaşlıkta daha liberal, aktif pratiklerle dönüşen ve günümüzde de tepkisel bir vatandaşlık anlayışının güçlendiğine işaret etmektedir. Görev odaklı ve hak eksenli vatandaşlık normlarının eşzamanlı olarak kuvvetle desteklenmesi 1) Türkiye’de hak eksenli vatandaşlığın, vatandaşlık görevlerinden bağımsız olmadığına ve 2) Vatandaşlık görevlerine verilen değer yanı sıra Türkiye’de liberal demokrasiyi koruyacak nitelikte liberal ve demokratik vatandaşlık pratiklerinin de bulunduğuna işaret etmektedir.

2. Vatandaşlık Teorilerinde ‘İyi Vatandaş’

Demokrasilerde vatandaşlara atfedilen roller, verilen haklar ve açılan katılım alanları “iyi vatandaşlığı”, yani

vatandaşlık normlarını şekillendirmektedir. Normlar, barındıkları siyasi kültür ve siyaset ile sürekli etkileşim halindedir, dolayısıyla devlet ve birey arasındaki ilişkiyi değiştirebilmektedir. Bu etkileşimi hem iç hem dış siyasi ve normatif etkenler şekillendirebilmektedir. Temelde ulus devlet seviyesinde hukuki bir statüyü tanımlayan vatandaşlık artık ulus-ötesi, ulus-altı gibi farklı seviyelerde kavramsallaşmaktadır (Soysal, 1998). Küreselleşme neticesinde ülkelerarası hareketliliğin artmasıyla çokkültürlü ve küresel vatandaşlık kuramları literatürde yer edinmişlerdir (Kymlicka, 1996; Linklater, 2007). 2000 sonrasında vatandaşlık kuramlarına eleştirel bakış sunan kuramlar, vatandaşlığın bir statüden fazlası olduğunu vurgulayıp, vatandaşlığı hak talepleri ve 'eylem' olarak tanımlamışlardır (İsın ve Nielson, 2008). Değişen vatandaşlık kavramları ve kuramları beraberinde yeni normatif söylemler getirmişlerdir. Vatandaşlığın niteliği değiştiğçe 'iyi vatandaş' tanımı da değişmiştir.

Vatandaşlık normlarını ayırıştırarak ilk eksen liberal ve cumhuriyetçi vatandaşlık kuramlarından gelmektedir. Bireyin ve devletin hak ve görevleri ile birey, devlet ve toplum arasındaki ilişkiler bu iki vatandaşlık kuramında ayrılmaktadır (Oldfield, 1998). Haklar ve görevler arasındaki denge ile vatandaşın karar verme süreçlerine hangi mecralarda ve ne derecede katılabildiği de demokratik vatandaşlığın temel tartışmalarındandır (Bellamy, 2008). Hakların öne çıkarıldığı liberal vatandaşlıkta bireyin hak talepleri, bireyselliği ve kimliği vurgulanmaktadır (Schuck, 2002). Birey ve devlet arasındaki ilişki bireyin hakları ve devletin vatandaşa karşı sorumlulukları çerçevesinde tanımlanır. Bireyin devletten bağımsız alanı vurgulanırken, iki taraf arasında eleştirel ve olası çatışmalı bir ilişkiye yer vardır. Liberal vatandaşlık anlayışına göre iyi vatandaş, haklarını talep edebilen, bireysel kimliğini gerçekleştirebilen, devleti icraatlarından sorumlu tutan kişidir (Işın ve Turner, 2002). Birey, siyasi ve toplumsal katılım alanlarını ve katılım sıklığını kendisi belirler (Schuck, 2002).

Eksenin diğer tarafında olan cumhuriyetçi vatandaşlık kuramı ise vatandaşın devlet ve topluma olan görevini vurgulamakta, bireyi toplumun bir parçası olarak tanımlamaktadır (Dagger, 2002). Göreve dayalı vatandaşlık anlayışı aktif ve pasif olmak üzere iki eksende değerlendirilmektedir. Pasif vatandaşlık devlete itaat eden, vatandaşlık görevini oy kullanarak, vergi ödeyerek veya askerlik yaparak yerine getiren ve daha fazla katılımın beklenmediği tanımdır. İtaatkar olarak da tanımlanabilecek bu vatandaşlık anlayışına göre iyi vatandaş, görevlerini yerine getiren vatandaşdır. Vatandaşın hakları devlet tarafından verilir; dolayısıyla devlet ve birey arasında bir hiyerarşi vardır ve çatışma beklenmemektedir. Buna karşın aktif vatandaşlığı temsil eden cumhuriyetçi vatandaşlık kuramında yine vatandaşın görevi vurgulanır, fakat bu görevler toplumun menfaatine yönelik bireyin katılımını gerektirmektedir (Dagger, 2002). Buna göre iyi vatandaşın sivil toplum örgütlerine katılmak, mahalle ve okul topluluklarında hizmet etmek gibi *sorumlulukları* mevcuttur. Burada bireyin topluma ve dolayısıyla devlete

destek ve hizmet anlayışı hakimdir. Bu vatandaşlık anlayışına göre iyi vatandaş, kendisini toplumun bir parçası olarak gören, topluma ve toplum içindeki dezavantajlı gruplara destek veren, bu şekilde devlete de destek olan, toplumu önceleyen vatandaşdır (Sandel 1996).

Vatandaşlığın ulusal ve uluslararası seviyelerde 'sınırlara' kimlerin dahil edildiğini veya dışlandığını tartışan kuramlar da vatandaşlık normlarının evrilmesine katkıda bulunmaktadır. Ulus-ötesi, çokkültürlü ve küresel vatandaşlık gibi vatandaşlık kuramları, vatandaşların hem ulus devlet içindeki farklılıklara hem ülke sınırları ötesindeki bireylere olan yaklaşımlarını tanımlamaktadır (Kymlicka, 1996; Linklater, 2002; Parekh, 2003). Ulus-ötesi vatandaşlık için en belirgin örnek Avrupa Birliği (AB) vatandaşlığıdır. Bu vatandaşlık henüz daha çok yasal bir statüyü ve beraberinde gelen hakları tanımlasa da, AB'nin bir Avrupa topluluğu oluşturma emeli mevcuttur. Küreselleşme ve artan göç de insan hareketliliğini katlamıştır. Farklılıkların bir arada yaşaması da, çokkültürlü vatandaşlık tartışmalarının odağına taşınmıştır. AB vatandaşlığı kavramı liberal bir anlayışla, farklılıklara karşı eşitlikçi bir yaklaşımı savunmaktadır. Benzer şekilde küresel vatandaşlık olgusu da vatandaşların ülke sınırlarını aşan topluluklara karşı hissettiği sorumluluğu vurgulamaktadır (Linklater, 2002; Parekh, 2003). Bu vatandaşlık normu aktif, cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışının küresel ölçekte icra edilmesi olarak düşünülebilir. Bu kozmopolit yaklaşım iyi vatandaşlığı, bireyin kendi çevresi (yerel veya ulusal) dışındaki bireylere, farklılıklara ve mağduriyetlere karşı hissettiği sorumluluk duygusu ile ölçmektedir.

3. Türkiye'de Vatandaşlık

Türkiye'de 'iyi vatandaşlık' tanımları, farklı dönemlerde farklı özelliklere vurgu yapsa da, geleneksel olarak Türkiye'de vatandaşlık *görev* odaklı kavramsallaşmıştır. Ulus devletin kurulması aşamasında gerçekleştirilen birçok politika Türk siyasi kültürünün oluşmasına katkıda bulunmuştur. Güçlü ve merkezi devlet geleneği ve milliyetçi anlayış ile tanımlanan vatandaşlık (Heper, 1998; Ünsal, 1998; Heper, 1985) itaatkar ve cumhuriyetçi değerlerle çizilmiş olup, liberal normları geri planda bırakmıştır (Keyman ve İçduygu, 2003). Ulus devlete geçiş sürecinde devlet, merkezi ve güçlü şekilde konumlandırılmış; hiyerarşik birey-devlet ilişkisinde devlet öncelenmiştir. Haklar kazanılmaktan ziyade devlet tarafından vatandaşlara verilmiştir (Arat, 1998). Halka karşı güvensizlik ise katılımın teşvik edilmediği bir vatandaşlık anlayışını derinleştirmiştir (Heper, 1998; Ünsal 1998). Bireylerin vatandaşlık görevleri oy vermek, vergi ödemek ve askerlik görevlerini yerine getirmek olarak tanımlanmıştır (Heper, 1998). Bu da sivil toplumun ve alternatif katılım şekillerinin gelişmesine engel olmuştur. Siyasi partiler de geleneksel olarak bireyleri temsil etme konusunda etkin olamamışlardır, bireylerin sesi geri planda kalmıştır (Ünsal, 1998).

Devlet ve birey arasındaki hiyerarşiye ek olarak, Türk vatandaşlığında vurgulanan milliyetçi ve militarist unsurlar

(Ünsal, 1998) görev odaklı ve toplulukçu vatandaşlık anlayışlarını desteklemiştir. Çokmilletli bir imparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte halkı mobilize edebilecek bir vatandaşlık tanımlanmıştır. Cumhuriyet'in vatandaşlarını tanımlayacak ve sınıflandıracak yasal bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur (İşyar, 2005; Yeğen, 2004; White, 1999; Aybay, 1998; Eyüboğlu, 1998). Bu da günümüzde Türk vatandaşlığının kapsamının sorgulanma sebeplerinden olmuştur; aynı zamanda Türkiye'deki azınlık gruplar ve diğer etnik grupların vatandaşlık algı ve pratiklerine ilişkin tartışmaların temelini oluşturmaktadır (Rumelili ve Çakmaklı, 2017; Rumelili ve Keyman, 2015; Baser ve Çelik, 2014; Çelik 2005).

Türkiye'de, özellikle 1980'lerden itibaren, bazı iç ve dış siyasi gelişmelerle vatandaşlık anlayışında liberal özellikler ön plana çıkmıştır. İlk etapta 1980'ler ve 1990'larda küreselleşme dinamikleri Türkiye'nin güçlü devlet geleneğini esnetmiştir (Keyman ve Öniş, 2007; Keyman ve İçduygu, 2003; Keyder, 1997). Türkiye'nin küresel, neoliberal ekonomik sisteme entegrasyonu, kimlik politikalarının yükselişe geçmesi ve hak temelli politikaların ortaya çıkması önceki dönemlerin modernleşme ve kalkınma stratejilerine alternatif oluşturmuştur (Keyman ve İçduygu, 2005). 1980'lerden itibaren çevre ve insan hakları gibi alanlarda gelişen sosyal hareketlerle daha önce ses bulamamış farklılıklar duyulmaya başlanmıştır (Şimşek, 2004). Bu hareketler birçok kültürel, dini ve etnik grubun taleplerini duyurmuştur ve liberal, bireysel ve çokkültürlü vatandaşlık anlayışının gelişimine katkıda bulunmuştur (Keyman, 2005).

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma süreci de 2000'li yılların başında ivme kazandığında vatandaşlıkta hem cumhuriyetçi hem liberal normların gelişimine dair olumlu değişimler olmuştur. Avrupa Birliği ivmeli demokratikleşme süreci Türkiye'de farklı kimliklerin tanınması, eşitlik ve farklılıkların birlikte yaşamasına yönelik olumlu katkılar yaratmıştır (İçduygu vd., 2011; Keyman ve İçduygu, 2005). Sivil toplum alanında getirdiği yeni düzenlemelerle devletten bağımsız toplumsal alanlarda vatandaşlara daha geniş katılma alanları açılmıştır (Ersen, 2010; Göksel ve Güneş, 2005).

4. Günümüzde Türkiye'de Vatandaşlık Dinamikleri

Türkiye'nin son 20 yılına baktığımızda, Türk vatandaşlığında itaatkâr, cumhuriyetçi, liberal ve kozmopolit vatandaşlık eksenlerinde gelgitler yaşandığını görmekteyiz. Türk vatandaşlığı hem geleneksel vatandaşlık olgularının izlerini, hem de liberal vatandaşlık norm ve değerlerle evrilme potansiyeli taşımaktadır. 2016 yılında yapılan bir çalışmada Türkiye'de vatandaşların %50'si vatandaşlığı hukuki haklar çerçevesinde tanımlasa da aynı zamanda temel hakların ancak vazifelerini yerine getiren vatandaşlar için var olduğu düşüncesi vurgulanmaktadır (Kadioğlu vd., 2016). Aynı çalışma Türkiye'de vatandaşlık bağının daha çok din, dil ve kültür unsurlarıyla tanımlandığını göstermektedir (Kadioğlu vd., 2016). Benzer şekilde yedi ülke arasında yapılan karşılaştırmalı bir çalışmada Türklerin %69'u kendilerini bağımsız bir birey

olarak tanımlarken, yerel toplum ve ülkenin bir parçası olarak tanımlayanlar %90 üzerinde çıkmıştır (Steenkamp ve Louser, 2016). Bu bulgular vatandaşlıktaki liberal ve kozmopolit özelliklerin mevcut olduğunu fakat ulusal, toplulukçu ve görev odaklı anlayışın da süregeldiğini vurgulamaktadır.

Dönem dönem Türkiye'de aktif vatandaşlığı ve liberal normları tetikleyen önemli olaylar veya hukuki reformlar yaşanmıştır. 2013 yılında gerçekleşen Gezi Parkı protestoları süresince ve sonrasında bireysel ve STK seviyelerinde aktif ve eleştirel vatandaşlık örnekleri gözlemlenmiştir. Kadioğlu vd. (2016), araştırmalarında aktif olarak tanımlanan vatandaşların farklılıklara yönelik daha olumlu yaklaşımları olduğunu da bulmuştur. Türkiye'de sivil topluma katılım, farklılıkları anlamaya, birlikte yaşama pratiklerini geliştirmeye ve bireylerin kendini "gerçekleştirme" olasılığına katkıda bulunmaktadır (Çakmaklı, 2015; Rumelili ve Çakmaklı, 2017). Vatandaşlığın evrilmesine katkıda bulunan bu olaylar ve mekanizmalara rağmen, sivil topluma katılımın etkisini azaltan, bu dönüşümlere bariyer oluşturan dinamikler de mevcuttur. Öncelikle, Türkiye'de sivil topluma katılım pratikleri düşüktür (Cenker Özek, 2018; Steenkamp ve Louser, 2016). Siyasi katılım, sivil topluma katılım, protestoya katılım ve toplumsal (kültürel, spor, dini) kurumlara katılım olarak ölçülen aktif vatandaşlık kavramının karşılaştırıldığı çalışmada Türkiye yedi demokratik ülke arasında en son sırada yer almıştır (Steenkamp ve Louser, 2016). Diğer bir engel ise din ve etnisite gibi toplumsal farklılıklara karşı ayrımcılığın baskın olması ve bunun eşitlik pratiklerini zedelemesidir (Kadioğlu vd., 2016). Başka bir zorluk da, geliştirilen olumlu politikaların pratiğe geçirilememesidir. Eşit vatandaşlığı hedefleyen evrensel sosyal politikaların geliştirilmesine rağmen uygulamadaki eksikler sebebiyle örneğin LGBT ve kadın grupları eşit vatandaşlık haklarına sahip değillerdir (Yılmaz ve Göçmen, 2016).

Günümüzde vatandaşlık normlarını ve pratiklerini anlayabilmek için mevcut siyasi ortamda vatandaşlara atfedilen rolü de irdelemek gerekmektedir. Geleneksel olarak daha görev odaklı ve muhafazakar bir siyasi kültüre sahip Türkiye'de, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) özellikle eğitim politikalarında daha geleneksel bir gençlik hedeflemiştir (Yılmaz, 2018). Türkiye'deki vatandaşlık eğitiminde, farklı dönemlerde değişik vatandaşlık tanımlarına ve normlarına vurgu yapılmış, yaygınlaşmasına katkıda bulunulmuştur (Sen ve Starkey, 2017; Çayır, 2011; Üstel, 2004). Örneğin 1995-2005 yılları arasında, Türkiye'nin AB müzakere sürecine paralel, vatandaşlık eğitiminde insan hakları ve küresel değerleri vurgulayan temalar öne çıkarılmıştır (Sen ve Starkey, 2017). 2005'te bu dersler müfredattan kalkmıştır. Türkiye'de vatandaşlık eğitimine ilişkin yapılan son çalışmalar etnik-dini, devlet odaklı ve neoliberal temalarının ağır bastığını, küresel değerlerin ise geri planda kaldığını göstermiştir (Sen, 2020).

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), iktidara geldiği ilk dönemde yukarıda tartışılan demokratikleşme yolunda attığı adımlar sonrasında popülist ve otoriter bir dönüşüm

yaşamıştır (Başer & Öztürk, 2017; Öktem & Akkoyunlu, 2016; Somer, 2016) ve bu, siyasi kültürün dönüşümüne etki etmiştir. AKP hükümetinin halkın demokratik iradesi üzerine inşa edilen çoğunlukçu bir anlayışa dayanan popülizmi (Özbudun, 2014; Sözen, 2020; Aytaç ve Öniş, 2014; Dinçşahin, 2012), zamanla “rekabetçi otoriterlik” (Castaldo, 2018; Esen ve Gümüşçü, 2016) veya hibrid rejim (Öniş, 2016) olarak nitelendirilmiştir. AKP’nin “otoriter neoliberal” politikaları ile yürütmenin merkezileştirilmesi ve muhalefetin kriminalize edilmesi gibi stratejilerle yasal ve idari rollerini güçlendirdiği ve halkın katılımını engellediği tartışılmıştır (Borsuk vd., 2021). Otoriterleşen siyasi ortam içerisinde sivil toplum ve aktif vatandaşlığa dair dinamikler de değişmektedir. AB üyelik müzakereleri ile sivil toplumda hem nicel olarak hem nitel olarak olumlu dönüşümler yaşanmasına rağmen zamanla belli STK’lar için faaliyet alanları daralmış, yasal engeller artmıştır (Yabancı 2019). Buna karşın hükümet yanlısı STK’larda nicel olarak artış gözlemlenmiştir (Yabancı, 2019; Doyle, 2018). Birçok STK, aktivitelerine getirilen hukuki engellerle mücadele etmektedir (Doyle, 2018; Ayata ve Karan, 2015).

Bir yandan da katılım alanlarının daralması veya vatandaşların kamu politikası oluşturma sürecinden dışlanması, karşı bir tepki ile aktif vatandaşlığı tetikleyebilmektedir. Örneğin, Borsuk vd. (2021) “neoliberal otoriterliğin” yükselmesine tepki olarak ona karşı mücadelenin güçlendiğini yazmıştır. Protesto, dilekçe, dava açma gibi birçok araç ile vatandaşlar hak taleplerinde bulunmaktadır. Bu, liberalizmin ve neoliberal politikaların potansiyel pasif, apolitik, bireyci özelliklerine karşı aktif vatandaşlık uygulamalarının ne ölçüde etkin olabileceğini göstermesi için önem teşkil etmektedir (Borsuk vd., 2021). Özellikle Gezi Parkı protestoları Türkiye’de vatandaşlık, vatandaşın rolü ve vatandaş-devlet arasındaki ilişkinin irdelendiği önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir (Bee and Kaya, 2017). 2013 sonrasında devletin sivil topluma müdahalesi artarken aynı zamanda “dirençli ve aktif” (Kaya, 2017) vatandaşlık ile “muhafif vatandaşlık” (Yabancı, 2019) örnekleri artış göstermiştir. Bu dönemde kadınlar ve gençler gibi dışlanan gruplar daha tepkisel eylemler gerçekleştirerek vatandaşlık taleplerini ortaya koymuşlardır (Bee and Kaya, 2017). Yerelde çevre hareketlerinde artış gözlemlenmiştir (Özler ve Obach, 2018). Özellikle neoliberal kalkınma projelerine karşı ortak çevre sorunları odaklı hareketler bu dirence karşı önemli örnekler teşkil etmektedir ve hem katılımı hem bir arada hareket etmeyi güçlendirmektedir (Paker, 2020). Bu dönemdeki vatandaşlık hareketleri ile mevcut siyasi ve ideolojik ayrımlara ve bireyselliğe karşı, evrensel ve toplumsal değerler de vurgulanmıştır (Kaya, 2017). Devlet ve vatandaş arasında eleştirel ve/veya çatışmalı bir ilişkinin var olduğunu gösteren bu örnekler liberal vatandaşlığın temelindeki devleti izleme, eleştirme, sorumlu tutma gibi pratikleri yansıtmaktadır.

Bütün bu gelişmeler Türkiye’de otoriterleşen bir siyasi ortamda vatandaşların talep ve katılımının eş zamanlı olarak kısıtlandığını ve tetiklendiğini göstermektedir. Bu da

aynı ortamda farklı vatandaşlık normlarının rekabet içinde olabileceğine işaret etmektedir. Aşağıdaki değerlendirme de ampirik olarak bu rekabetin öğelerini ve dengelerini anlamayı hedeflemektedir. Liberal-hak eksenli, aktif-cumhuriyetçi, görev odaklı, kozmopolit veya eleştirel vatandaşlık normlarına verilen destek Türkiye’de vatandaşlığın demokrasiyi güçlendirecek nitelikte olup olmadığına işaret edecektir. Özellikle popülist siyasetin küresel ölçekte hakim olduğu bir dönemde, vatandaşların kendilerine atfettikleri vatandaşlık rollerini ve katılım için motivasyonlarını anlamak önemlidir.

5. Veri ve Analizi

Bu çalışmada Uluslararası Sosyal Saha Çalışmaları Programı’nın (ISSP) 2014 yılında Türkiye’de vatandaşlık üzerine yaptığı anket çalışmasının verileri kullanılmıştır. ISSP 1985 yılından beri çalışmalarını yürüten ve günümüzde yaklaşık 43 ülkede faaliyet gösteren uluslararası bir programdır. Çevre, sağlık, din, aile ve değişen cinsiyet rolleri, eşitsizlik, ulusal kimlik gibi birçok alanda ülkelerarası siyasi, sosyal ve kültürel karşılaştırmalara olanak sağlayacak nitelikte veri toplamaktadır. Her yıl farklı bir tema üzerine anket çalışması yapan ISSP, 2014 yılında vatandaşlık modülüne yer vermiştir. Modülde bulunan 64 soru arasından 18’i vatandaşlık normlarına ilişkin sorulardır. İyi vatandaş olmak için yapılması gerekenlere ek olarak demokrasilerde vatandaşlara verilen haklara atfedilen önemi sormaktadır.

Vatandaşlık normlarına ilişkin ilk soru, iyi vatandaşlık tutum ve davranışlarını şu şekilde sormuştur: “İyi bir vatandaş olma konusunda farklı fikirler vardır. Kişisel açıdan düşündüğünüzde, 1’den 7’ye sıralanmış, 1’in “hiç önemli değil”i, 7’nin “çok önemli”yi temsil ettiği bir cetvelde, okuyacaklarım ne kadar önemlidir?: 1) Seçimlerde her zaman oy kullanmak, 2) Hiç vergi kaçırmamak, 3) Her zaman yasa ve yönetmeliklere uymak, 4) Hükümetin icraatını yakından takip etmek, 5) Sosyal ve siyasal kuruluşlarda çalışmak 6) Farklı fikirlere sahip olanların düşünme biçimlerini anlamaya çalışmak, 7) Az bir miktar daha pahalı olsalar bile, aldığımız ürünleri siyasi, etik veya çevre kirliliği yaratan etkilerini göz önünde bulundurarak seçmek, 8) Türkiye’de maddi durumu sizden daha kötü olanlara yardım etmek, 9) Ülkemizin dışında, dünyada maddi durumu sizden daha kötü olanlara yardım etmek” (ISSP 2014).

Vatandaşlık normlarına dair ikinci soru ise vatandaşların demokrasilerde sahip olmaları gereken hakları şu şekilde sormuştur: “Bir demokraside insanların sahip oldukları haklar konusunda farklı fikirler vardır. Kişisel açıdan düşündüğünüzde, 1’den 7’ye sıralanmış, 1’in “hiç önemli değil”i, 7’nin “çok önemli”yi temsil ettiği bir cetvelde, okuyacaklarımın her biri ne kadar önemlidir?: 1) Tüm vatandaşların kendi gereksinimlerini karşılayacak düzeyde bir hayat standardına sahip olması, 2) Seçilmiş olsun olmasın tüm hükümet yetkililerinin azınlıkların haklarına saygı göstermesi ve koruması, 3) Kamusal karar verme süreçlerine katılabilmesi için halka daha fazla olanak sağlanması, 4) Vatandaşların, hükümetin icraatına muhalif

olduklarında, sivil itaatsizlik eylemlerine katılabilmesi, 5) Koşullar ne olursa olsun devletin demokratik haklara saygı göstermesi, 6) Ağır suçlardan hüküm giymiş olanların vatandaşlık haklarını kaybetmesi, 7) Ülkenin vatandaşı olmayan fakat uzun zamandır o ülkede yaşayanların, genel seçimlerde oy kullanma haklarının olması, 8) Vatandaşların oy kullanmama hakkının olması, 9) Sağlık hizmetlerinin herkese sunulması” (ISSP 2014).

Vatandaşlık normlarına ilişkin bu iki soruya ait 18 ifade, vatandaşlık normlarının hangi boyutlarını yansıttıklarını tespit edebilmek için bir faktör analizine tabi tutulmuştur (Tablo 1). Buradaki amaç bu 18 ifadeyi farklı norm sınıflandırmaları ile daha özet ve anlaşılır şekilde göstermektir. Faktör analizi bize ifadelerin birbirleriyle ve mevzubahis faktör ile yüksek korelasyona sahip olduğu, ancak faktörler arası korelasyonun olmadığı bir sınıflandırma sunar (Büyüköztürk, 2002). Uygulanan faktör analizi sonucunda literatürdeki vatandaşlık kuramlarıyla da örtüşen 4 farklı vatandaşlık normu boyutu ortaya çıkmıştır. Bunlar *hak eksenli vatandaşlık normları*, *aktif vatandaşlık normları*, *görev odaklı vatandaşlık normları* ve *eleştirel vatandaşlık normlarıdır*.

Tablo 1. Faktör analizi-2014 ISSP vatandaşlık normları

Faktör ve ifadeler	Faktör yük değeri	Öz değer	Cronbach alfa
Hak eksenli		5.06	0.78
Gereksinimleri karşılayacak hayat standardına sahip olmak	0.74		
Hükümet yetkililerin azınlık haklarına saygı göstermesi	0.80		
Kamusal karar verme süreçlerine katılma olanakların sağlanması	0.75		
Devletin demokratik haklara saygı göstermesi	0.68		
Sağlık hizmetlerinin herkese sunulması.	0.56		
Aktif		2.09	0.78
Farklı fikirleri anlamaya çalışmak	0.69		
Etik, siyasi ve çevre etkilerine göre alışveriş yapmak	0.70		
Ülkemizin dışındakilere yardım etmek	0.49		
Sivil itaatsizlik eylemlerine katılabilmek	0.53		
Hükümetin icraatını yakından takip etmek	0.54		
Sosyal ve siyasal kuruluşlarda çalışmak	0.70		
Türkiye’de maddi durumu sizden daha kötü olanlara yardım etmek			
Görev odaklı		1.87	0.68
Seçimlerde her zaman oy kullanmak	0.70		
Hiç vergi kaçırmamak	0.74		
Her zaman yasalara uymak	0.74		
Eleştirel		1.03	0.61
Ağır suçlardan hüküm giymiş olanların vatandaşlık haklarını kaybetmesi	0.73		
Vatandaşı olmayan, uzun zamandır o ülkede yaşayanların oy kullanması	0.79		
Vatandaşların oy kullanmama hakkının olması	0.59		

Faktör analizinden çıkan ilk boyut, *hak eksenli* vatandaşlık normlarını kapsamaktadır. Liberal vatandaşlık kuramında vurgulanan eşitlik, birey ve hak talepleri normlarını yansıtmaktadır. Örneğin, vatandaşın devletten beklentilerini vurgulayan ifadeler bu boyuta dahildir: 1) Tüm vatandaşların kendi gereksinimlerini karşılayacak düzeyde bir hayat standardına sahip olması, 2) Sağlık hizmetlerinin herkese sunulması. Bu boyut liberal vatandaşlığın temelindeki *haklarda eşitlik* olgusuna da vurgu yapmaktadır: 3) Seçilmiş olsun olmasın tüm hükümet yetkililerinin azınlıkların haklarına saygı göstermesi ve koruması. Ve yine genel anlamda demokratik hakların korunmasına ilişkin iki ifade de bu boyuta dahildir: 4) Koşullar ne olursa olsun devletin demokratik haklara saygı göstermesi 5) Kamusal karar verme süreçlerine katılabilmesi için halka daha fazla olanak sağlanması. Hak eksenli vatandaşlık normu, devlet–birey ilişkisinde devletin bireye karşı sorumluluklarını, demokratik, azınlık ve sosyal hakları ve bireylerin karar verme sürecine katılma hakkı gibi liberal vatandaşlığın özellikle haklar vurgusunu temsil etmektedir.

Faktör analizinden çıkan ikinci boyut, cumhuriyetçi vatandaşlık kuramının vurguladığı *aktif vatandaşlık* normudur. 18 ifadenin 7’si bu grupta toplanmıştır. Bu boyut öncelikle vatandaşın sorumluluklarını kapsamaktadır: 1) Hükümetin icraatını yakından takip etmek, 2) Sosyal ve siyasal kuruluşlarda çalışmak, 3) Vatandaşların, hükümetin icraatına muhalif olduklarında, sivil itaatsizlik eylemlerine katılabilmesi. Bu boyut, aynı zamanda bireyden önce toplumun öncelendiği, toplumun iyiliği için yapılan eylemleri yansıtmaktadır: 4) Az bir miktar daha pahalı olsalar bile, aldığımız ürünleri siyasi, etik veya çevre kirliliği yaratan etkilerini göz önünde bulundurarak seçmek, 5) Türkiye’de maddi durumu sizden daha kötü olanlara yardım etmek, 6) Ülkemizin dışında, dünyada maddi durumu sizden daha kötü olanlara yardım etmek, 7) Farklı fikirlere sahip olanların düşünme biçimlerini anlamaya çalışmak. Özellikle 6. ve 7. normlar ulus sınırlarını aşarak, bu normun kozmopolit seviyesini göstermektedir. Toplumsal kurumlara katılım, farklılıkları anlamaya açık olmak, çevremizi düşünerek hareket etmek, devletin icraatlarını takip edip, gerektiğinde çatışmadan devlete karşı çıkmak aktif vatandaşlık normunun öğeleridir.

Faktör analizinden çıkan üçüncü boyut, *görev odaklı vatandaşlık* normudur. Bu boyut devletin işleyişine destek olma ve devlete karşı görevlerimizi gerçekleştirme normlarını kapsamaktadır: 1) Seçimlerde her zaman oy kullanmak, 2) Hiç vergi kaçırmamak, 3) Her zaman yasa ve yönetmeliklere uymak. Bu norma göre iyi vatandaş olmak için herhangi bir katılım beklentisi yoktur, vatandaşlığın yasal gerekliliklerine uymak öncelenmiştir. Oy kullanmak hem bir hak hem de görev olarak kavramsallaşabilmektedir. Türkiye’de oy kullanmanın yasal zorunluluğu göz önünde bulundurulduğunda burada görev odaklı ifadeler ile aynı norm grubunda toplanması beklenmektedir.

Analizden çıkan dördüncü ve son boyut, geleneksel vatandaşlık tanımlarını esneten, genel vatandaşlık pratikleri ile haklar ve görevler arasındaki bağı sorgulayan normları yansıtmaktadır. “*Eleştirel vatandaşlık*” olarak

kavramsallaştırabileceğimiz bu norm boyutu üç ifadeye toplanmıştır: 1) Ağır suçlardan hüküm giymiş olanların vatandaşlık haklarını kaybetmesi. Burada ulus devlet seviyesindeki statüden gelen bir vatandaşlık hakkının yasalara uymayanlar için kaybedilmesinin desteklenmesi ifade edilmektedir. Tam tersi bir durum şu ifadeye yansıtılmaktadır: 2) Ülkenin vatandaşı olmayan fakat uzun zamandır o ülkede yaşayanların, genel seçimlerde oy kullanma haklarının olması. Burada da ulus seviyesinde yasal vatandaşlık statü sahibi olmayan fakat uzun süre bir ülkede yaşayarak bir vatandaşlık pratiği uygulamış kişilerin, önemli bir vatandaşlık hakkı olan genel seçimde oy kullanma hakkının verilmesine ilişkin bakış açısı mevcuttur. Son olarak bu grupta, 3) Vatandaşların oy kullanmama hakkının olması ifadesi vardır. Bu da özellikle oy vermenin zorunlu olduğu bir ülkede liberal bir hakkı yansıtmaktadır. Yani vatandaşların katılmama hakkına, oy kullanmama hakkının dahil edilmesidir. Bir yandan liberal vatandaşlık özelliklerini barındıran fakat aynı zamanda mevcut vatandaşlık normlarını sorgulayan, vatandaşlıkta dahil edilen ve dışlananların sınırlarını yeniden düzenleyen bu normlar bu çalışmada *eleştirel vatandaşlık* boyutu olarak kavramsallaştırılmaktadır.

6. Bulgular

Çalışmada analiz edilen normların Türkiye’de vatandaşlar tarafından ne derecede desteklendikleri aşağıda bulunan Tablo 2’de sunulmuştur. Tabloda, sorulara verilen yanıtlar arasında “hiç önemli değil (1)” ve “çok önemli (7)” skalasında yanıt olarak 6 ve 7 verenler sunulmaktadır. 6 ve 7 sayıları “çok önemli” olarak değerlendirilmektedir ve Tablo 2’deki son sütunda 6 ve 7 cevabını verenlerin yüzdelerinin toplamı gösterilmektedir. Skaladaki bu iki değer, normlara atfedilen önemi ve yüksek seviyede desteği yansıtmaktadır. Örneğin “iyi bir vatandaş olma” sorusuna “seçimlerde her zaman oy kullanmak” cevabına katılımcıların %13.6’sı 6, %75.6’sı 7 seviyesinde “çok önemli” değeri vermiştir. Aşağıdaki tabloda göreceğiniz gibi bu cevaba desteğin toplamı 89.3%’dir.

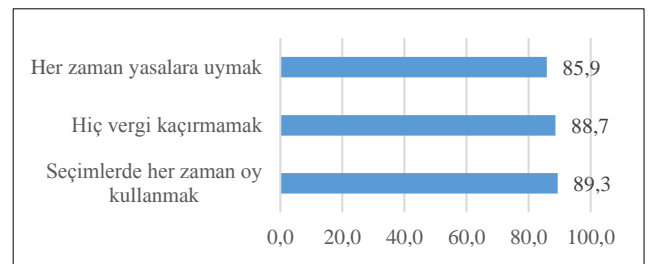
Bulgular, dört norm kategorisindeki tüm ifadelerin genel anlamda yüksek seviyelerde desteklendiğini göstermektedir. Tüm ifadeler için katılımcıların %50’sinden fazlası 6 veya 7 seviyesinde önem atfederek çok önemli bulmuşlardır. Bu da Türkiye’de hem liberal hem cumhuriyetçi vatandaşlık değerlerinin yaygın olarak desteklendiği, demokratik bir vatandaşlık temelini bulduğunu göstermektedir.

Tabloda, yüksek seviyelerde “çok önemli” olarak değerlendirildiği göze çarpan iki norm, görev odaklı vatandaşlık normları ile hak eksenli vatandaşlık normlarıdır (Figür 1 ve Figür 2). İyi vatandaşlığı tanımlarken katılımcıların %89.3’ü “Her zaman oy kullanmanın” çok önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Vatandaşların %88.7’si hiç vergi kaçırmamanın ve %85.9’u her zaman yasalara uymanın iyi vatandaşlık için çok önemli olduğunu iletilmişlerdir. Bu bulgu, görev odaklı vatandaşlık normlarının Türkiye’de güçlü bir şekilde desteklendiğini

göstermektedir. Bu da Türkiye’de vatandaşlığa dair literatürü ve yapılan ampirik çalışmaları desteklemektedir.

Tablo 2. Vatandaşlık normlarına 6 veya 7 seviyesinde "çok önemli" cevabını verenler (%)

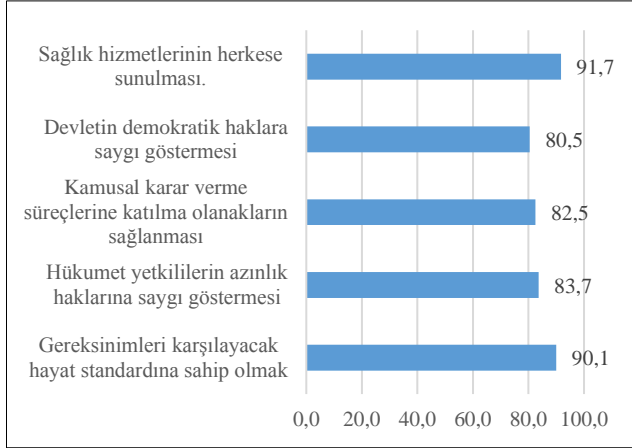
	6 veren	7 veren	6 ve 7 Toplam
Hak eksenli			
Gereksinimleri karşılayacak hayat standardına sahip olmak	13.7	76.3	90.1
Hükümet yetkililerin azınlık haklarına saygı göstermesi	19.2	64.4	83.7
Kamusal karar verme süreçlerine katılma olanakların sağlanması	23.8	58.7	82.5
Devletin demokratik haklara saygı göstermesi	21.0	59.5	80.5
Sağlık hizmetlerinin herkese sunulması	11.8	79.9	91.7
Aktif			
Farklı fikirleri anlamaya çalışmak	21.2	45.0	66.2
Etik, siyasi ve çevre etkilerine göre alışveriş yapmak	25.0	40.4	65.3
Ülkemizin dışındakilere yardım etmek	20.1	53.0	73.1
Sivil itaatsızlık eylemlerine katılabilmek	19.6	36.5	56.0
Hükümetin icraatını yakından takip etmek	22.2	46.4	68.6
Sosyal ve siyasal kuruluşlarda çalışmak	18.1	36.0	54.1
Türkiye’de maddi durumu sizden daha kötü olanlara yardım etmek	21.6	62.2	83.8
Görev odaklı			
Seçimlerde her zaman oy kullanmak	13.6	75.7	89.3
Hiç vergi kaçırmamak	15.4	73.3	88.7
Her zaman yasalara uymak	21.0	64.9	85.9
Eleştirel			
Ağır suçlardan hüküm giymiş olanların vatandaşlık haklarını kaybetmesi	18.7	35.4	54.1
Vatandaşı olmayan, uzun zamandır o ülkede yaşayanların oy kullanması	17.2	36.1	53.3
Vatandaşların oy kullanmama hakkının olması	16.5	56.8	73.3



Figür 1. Görev odaklı vatandaşlık normlarına “çok önemli” diyenler (%)

“Çok önemli” olarak görülen diğer bir vatandaşlık normu, hak eksenli vatandaşlık normudur. Hak eksenli normların önemi görev odaklı normlara verilen destek seviyelerine benzemektedir. Hem Tablo 2 hem Figür 2’de görüldüğü üzere farklı haklara atfedilen önem %80 veya üzeridir. Buradaki hak talepleri arasında en çok destek alan iki konu devletten beklentileri vurgulamaktadır. Katılımcıların %91.7’si sağlık hizmetlerinin herkese sunulmasının çok önemli olduğunu düşünmektedir. %90’ı ise “gereksinimleri karşılayacak hayat standartlarına sahip olmak” normunun çok önemli olduğunu düşünmektedir. Bu da temel hakların temininin devlet tarafından beklendiğine işaret etmektedir.

Buna ek olarak demokratik haklar, azınlık hakları ve karar verme süreçlerine katılım konuları da %80 üzeri “çok önemli” olarak görülmektedir. Türkiye’de liberal normlara atfedilen yüksek değer Türkiye’de vatandaşlık algısı ve anlayışında süregelen tanımlara karşı dönüşümü desteklemektedir.



Figür 2. Hak eksenli vatandaşlık normlarına “çok önemli” diyenler (%)

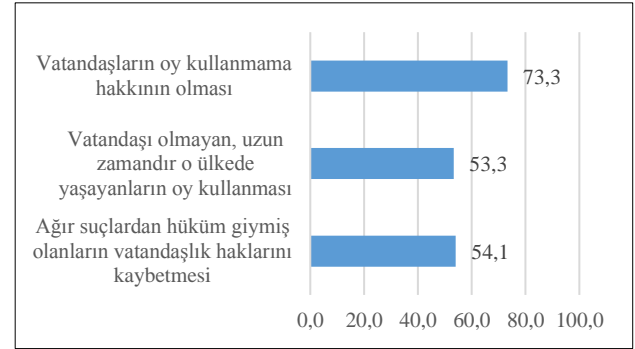


Figür 3. Aktif vatandaşlık normlarına “çok önemli” diyenler (%)

Liberal ve görev odaklı vatandaşlık normlarından sonra en büyük destek, aktif vatandaşlık normlarına verilmiştir (Figür 3). Aktif vatandaşlık normları katılım ve topluluk olma değerlerini kapsamaktadır. Bu norm, bir yandan sosyal ve siyasi kuruluşlarda çalışmak, sivil itaatsizlik eylemlerine katılmak ve hükümet icraatını takip etmek gibi toplumun işleyişini pekiştirmeyi ve vatandaşların sorumluluklarını kapsamakta; diğer yandan da farklı fikirleri anlamak, Türkiye’de ve Türkiye dışındakilere yardımcı olmak gibi yerel ve küresel seviyede topluluklara açık olmak, zor durumda olanlara karşı sorumluluk almak gibi normları vurgulamaktadır. Katılımcıların %50’si ile %75’i arası bu normların “çok önemli” olduğunu düşünmektedir. Hak talepleri ile karşılaştırıldığında aktif vatandaşlık normlarının nispeten daha az önemsendiği ortaya çıkmaktadır. Aktif vatandaşlık normu altında,

vatandaşlar tarafından en çok önemsenen iki normun ülke içinde ve dışındakilere yardım etmek olması da literatürdeki topluma karşı sorumluluk vurgusunu desteklemektedir.

Eleştirel vatandaşlık normları (Figür 4) arasından, ağır suçlardan hüküm giymişlerin vatandaşlık haklarını kaybetmeleri ile vatandaş olmayanların oy kullanmasına destek diğer tüm normlara göre daha düşük seviyelerdedir. Fakat yine de %54 ve %53 olmak üzere katılımcıların yarısından fazlası bu iki normu çok önemli bulmaktadır. Vatandaşların oy kullanmama hakkının olması ifadesi de önemlidir. Burada, özellikle oy kullanmanın zorunlu olduğu bir ülkede bireyler için bağımsız bir alan yaratma çabası, katılmama hakkını savunma; dolayısıyla eleştirel, liberal bir norma vurgulamaktadır. Bu norma destek %73 ile epey yüksektir.



Figür 4. Eleştirel vatandaşlık normlarına “çok önemli” diyenler (%)

7. Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırma, Türkiye’de öne çıkan vatandaşlık normlarını belirlemeyi amaçlamıştır. Bu tarz nicel araştırmalar için bu araştırma önemli bir ilk adımdır. Buradaki betimleyici analiz, toplanan nicel verilerin vatandaşlık normlarını anlamak ve potansiyel değişimini izlemek açısından önemini göstermektedir. Aktif ve hak temelli vatandaşlığı destekleyen dönüm noktalarına rağmen hiyerarşik, ulusalcı, pasif bir vatandaşlık fikri Türkiye’de vatandaşlık literatüründe yerini korumaktadır. Vatandaşlığın bu şekilde kavramsallaşması yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti döneminde bir kimlik oluşturma ihtiyacından ve bu süreçte keskinleşen güçlü ve merkezi devlet sisteminden kaynaklanmaktadır. 2000’lerin başında Avrupa Birliği müzakerelerinde atılan önemli adımlar ve 2013’teki Gezi Parkı protestoları gibi kırılma noktaları Türkiye’de aktif, kozmopolit ve hak temelli vatandaşlık normlarının potansiyeline ve varlığına işaret etmiştir. Yakın dönemde de görev odaklı vatandaşlık söylemlerinin devam ettiğini, aktif vatandaşlığı gerçekleştirme mecralarının daraldığını ve bu daralma karşısında artan eylemler ve hak talepleri ile birlikte farklı vatandaşlık değer ve pratiklerinin eşzamanlı olarak etkileşim halinde olduklarını gözlemlemekteyiz. Çalışmanın bulguları da Türkiye’de eş zamanlı olarak farklı vatandaşlık normlarının güçlü olduğuna işaret etmektedir. Bir yandan görev odaklı vatandaşlık normu güçlü bir şekilde kendini korurken, hak eksenli vatandaşlık normu da bir o kadar güçlüdür.

Yukarıdaki analiz, Türk vatandaşlarının, farklı derecelerde olsa da dört normu da benimsediğini doğrulamaktadır: liberal, aktif, görev odaklı ve eleştirel. Önemli bir bulgu, görev odaklı normlarına atfedilen öneme rağmen, liberal

vatandaşlık normlarının ağırlığının onunla örtüşmesidir. İlginçtir ki, “çok önemli” olarak en yüksek yüzdeyi alan iki ifade, iyi bir yaşam standardına ulaşmayı önceleyen ifadelerdir. “Gereksinimleri karşılayacak hayat standardına sahip olmak” normunu katılımcıların %90’ı 6 ve 7 puan ile çok önemli bulurken, “sağlık hizmetlerinin herkese sunulması” normuna %92’si “çok önemli” demiştir. Bu da vatandaşların devlete yüklediği rolü vurgulamaktadır. Dolayısıyla, bir yandan Türk vatandaşları iyi vatandaşlık için yükümlülüklerini önemli bulurken, aynı zamanda devletten kendilerine temel bir yaşam standardı sağlamasını beklemektedirler. Bu da yasalara uyan vatandaşı koruyan güçlü devlet anlatısıyla uyumludur.

Görev odaklı ve hak eksenli vatandaşlık normları çelişki gibi görünse de eşzamanlı olarak “çok önemli” değerlendirilmeleri Türkiye’de vatandaşlık ile ilgili iki önemli özelliğe işaret etmektedir. İlki, haklar ve sorumluluklar arasındaki bağıdır. Bu, Türkiye’deki vatandaşların, hakların kazanılmasını sorumlulukların yerine getirilmesine bağlamaları ile açıklanabilir. Tamamen liberal bir vatandaşlık anlayışından ziyade, cumhuriyetçi ve yükümlülükler dayalı bir vatandaşlık anlayışına işaret etmektedir. Bu, göreve dayalı vatandaşlığı ve vatandaş ile devlet arasındaki ilişkide devlete atfedilen rolü vurgulayan literatürü desteklemektedir. Dolayısıyla Türk vatandaşı liberal, hak eksenli vatandaşlık normunu desteklerken dahi devlete ve kendisine daha büyük bir rol atfetmektedir.

Haklar ve sorumluluklar arasındaki bağ, “ağır suçlardan hüküm giymiş olanların vatandaşlık haklarını kaybetmesi” ifadesine %54 seviyesinde atfedilen önem ile de desteklenmektedir. Bu, toplumun önemli bir bölümünün vatandaşlık görevlerini yerine getirenlere (özellikle yasaya uyanlara) hakların verilmesi gerektiğini düşündüğünü göstermektedir. Katılımcıların yarısından biraz fazlası da uzun vadeli ikamet sonucunda oy kullanma hakkının verilmesinin önemli olduğunu düşünmektedir. Bu da iki şekilde değerlendirilebilir. Bir yandan, haklar ve görevlerin bağı düşünülürse, vatandaşların bir kısmı bir topluluğun üyesi olarak uzun süre vatandaşlık gerekliliklerini yerine getirenlere bu temel hakkın verilmesi gerektiğini önemsemektedir. Bir yandan da Türkiye’de daha kozmopolit, liberal değerlerle toplum üyelerinin oy verme hakkına sahip olduğunu düşünen bir kesim olduğuna işaret etmektedir. Bu ifadeler ne destek ne de karşı duruş çok yüksek olmamakla birlikte, her ikisi de bir çoğunluk tarafından desteklenmektedir, ki bu da hak ve yükümlülükler arasındaki bu bağı pekiştirmektedir.

İkinci olarak, hem hak eksenli hem görev odaklı vatandaşlık normlarının yüksek seviyelerde önemli olmaları günümüz vatandaşlık ve sivil toplum literatüründeki gelgitlerin ampirik yansıması olabileceğine işaret etmektedir. Otoriterleşen siyasi ortamda bir yandan görev odaklı vatandaşlık söylemleri ve aktif vatandaşlık alanlarının daraltılması ile pasif vatandaşlık normlarının desteklendiğini görmekteyiz. Bir yandan da bu daralan alana tepki olarak vatandaşların aktif hak talepleri ve tepkilerini gözlemlemekteyiz. Bu da aktif vatandaşlık ve

hak eksenli vatandaşlık normlarını güçlendirme potansiyeline sahiptir.

Çalışmanın bir diğer sonucu aktif vatandaşlık normlarına atfedilen önemdir. Bu normlar, Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarına katılım, farklılıkları anlama ve siyasi motivasyonla hareket etme gibi alışkanlıklarla vatandaşlığı şekillendirmektedir. Bu da demokratik vatandaşlık pratiklerinin gelişimine işaret etmektedir. Aktif vatandaşlık normları arasında en yüksek destek, Türkiye’de ve Türkiye dışında ihtiyacı olan insanlara yardım etmek normlarına çıkmaktadır. Bu, vatandaşların topluma ve devlete yardım etmeleri beklentisini vurgulayan vatandaşlık anlatısıyla uyumludur. Topluluk duygusu, katılım ve devleti gözlemleme normları demokratik ortamın sürdürülebilirliğine işaret etmektedir. Bu da dünyada popülistlerin demokrasiyi güçlendirme vaatlerinin daha otoriter politikalarla sonuçlandığı bir dönemde umut vericidir. Hak eksenli normlar arasında azınlık hakları, katılım hakları ve genel demokratik haklar konularını vurgulayan normlara atfedilen önem de Türkiye’de demokrasiye desteklemektedir.

Bu araştırma, Türkiye’de özel bir vatandaşlık anlayışı ile, liberal demokrasinin güçlü bir görev normu üzerine inşa edildiğine işaret etmektedir. Bu da günümüzde Türkiye’de liberal vatandaşlık anlayışı güçlenirken görev odaklı vatandaşlık normlarının da kalıcı olduğunu, vatandaşlık görevinden vazgeçmeyen fakat liberal hak arayışında olan bir Türk vatandaşlığı portresi çizmektedir. Yapılan çalışmalar, özellikle yeni demokrasilerde aktif vatandaşlık normlarının demokratik eylemler için liberal vatandaşlık normlarına göre daha yaygın ve etkin olduğunu göstermiştir (Cenker-Özek vd., 2021). Bu çalışma da Türkiye’de liberal demokratik pratikler için liberal değerlerin yetersiz olduğunu, görev odaklı değerlerin de önemli olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de liberal söylem, cumhuriyetçi vatandaşlık normlarından bağımsız değildir. Demokratik siyasetin gücü için hak temelli söylemlerin görev odaklı söylemleri de dahil olması önemlidir.

Bir yandan ulusal seviyede otoriterleşen siyaset, bir yandan da küresel seviyede liberal demokrasiye karşı popülist ve aşırı sağ siyasetin yükselişte olması Türkiye’de vatandaşlık norm ve pratiklerini etkileme potansiyeline sahiptir. Normlar çok hızlı değişmemekle birlikte kilit olaylar ve değişen siyasi kültürle birlikte dönüşebilmektedir. Türkiye’de halihazırda pasif, hiyerarşik ve milliyetçi olarak tanımlanan vatandaşlığın zaman içinde bu yönde derinleşmesi veya daha liberal, demokratik pratiklerle evrilmesi söz konusudur. Liberal– cumhuriyetçi- pasif ekseninde gelgitler yaşayan Türkiye’de vatandaşlık normlarında hak eksenli ve liberal normlarının yüksek destek görmesi, illiberal, otoriter eğilimlere karşı bir güce işaret etmektedir. Azınlık hakları gibi liberal normlara atfedilen önem, toplumun geniş bir kesiminin hâlâ Türkiye’de farklılıkları ve bu farklılıkların getirdiği hakları önemsediklerini göstermektedir. Toplumsal bölünmelerin siyasi ve toplumsal gerilime neden olduğu Türkiye için bu değerlere verilen yüksek destek umut vericidir.

Kaynakça

- Arat, Y. (1998). Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Vatandaşlık. A. Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 67-76.
- Ayata, G. & Karan, U. (2015). *Sivil Toplum Aktif Katılım: Uluslararası Standartlar, Ulusal Mevzuattaki Engeller, Öneriler*. TÜSEV Yayınları, İstanbul.
- Aytaç, S. E., & Öniş, Z. (2014). Varieties of populism in a changing global context: The divergent paths of Erdogan and Kirchnerismo. *Comparative Politics*, 47(1), 41–59.
- Başer, B., & Öztürk, A. E. (2017). *Authoritarian politics in Turkey: Elections, resistance and the AKP*. I.B. Tauris.
- Başer, Z., & Çelik, A.B. (2014). Imagining peace in a conflict environment: Kurdish youths’ framing of the Kurdish issue in Turkey. *Pattern of Prejudice*, 48(3), 265-85.
- Bee, C. & Kaya, A. (2017), Youth and Active Citizenship in Turkey: Engagement, Participation and Emancipation. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(1), 129-143.
- Bellamy, R. (2008). *Citizenship: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Borsuk, İ, Dinç, P., Kavak, S. & Sayan, P. (2021). Consolidating and Contesting Authoritarian Neoliberalism in Turkey: Towards a Framework. İ. Borsuk, P. Dinç, S. Kavak, ve P. Sayan (Eds.). *Authoritarian Neoliberalism and Resistance in Turkey: Construction, Consolidation and Contestation*. Palgrave Macmillan, Singapore.
- Büyükköztürk, Ş. (2002). Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32, 470-483.
- Castaldo, A. (2018). Populism and competitive authoritarianism in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 18(4), 467–487.
- Çenker-Özek, C.I., Çakmaklı, D. & Karakoç, E. 2021. Rights and Responsibilities: Citizenship Norms and Protest Activity in a Cross-Country Analysis. *Social Science Quarterly*, 102(4), 1394-1407.
- Çenker-Özek, C. I. (2018). 1990’lardan Günümüze Türkiye’de Sosyal Sermaye ve Sivil Toplum: Bölgeler Arası bir Karşılaştırma. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 2018 Özel Sayısı, 44-77.
- Civics Monitor. <https://monitor.civics.org/>. Accessed 01/06/2022
- Çakmaklı, D. (2015). Active Citizenship in Turkey: Learning Citizenship in Civil Society Organizations. *Citizenship Studies*, 19 (3-4), 421-435.
- Çayır, K., & Gürkaynak, İ. (2008). The state of citizenship education in Turkey: Past and present. *Journal of Social Science Education*, 6(2), 50–58.
- Çayır, K. (2011). Turkey’s new citizenship and democracy education course: Search for democratic citizenship in a difference-blind polity? *Journal of Social Science Education*, 10(4), 22–30.
- Çelik, A.B. (2005). Transnationalization of human rights norms and its impact on internally displaced Kurds. *Human Rights Quarterly*, 27(3), 969-997.
- Dagger, R. (2002). Republican Citizenship. Işın, E.F. & B.S. Turner (Eds). *Handbook of Citizenship Studies*, Sage Publications, London, 145–57.
- Dinçşahin, S. (2012). A symptomatic analysis of the Justice and Development Party’s populism in Turkey, 2007–2010. *Government and Opposition*, 47(4), 618–640.
- Doyle, J.L. (2018). Government Co-option of Civil Society: Exploring the AKP’s Role Within Turkish Women’s CSOs. *Democratization*, 24(2), 244–264
- Esen, B. & Gümüüşçü, Ş. (2016). Rising competitive authoritarianism in Turkey. *Third World Quarterly*, 37(9), 1581–1606.
- Eslen-Ziya, H. & Kazanoğlu, N. (2020). De-democratization Under the New Turkey? Challenges for Women’s Organizations. *Mediterranean Politics*. 27(1), 101-122.
- Eyüboğlu, E. (1998). ‘Dar zamanlar’ cumhuriyetinde ‘ölmeye yatmak’. A. Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 37-42.
- Göksel, N.G. and Güneş, R.B. (2005). The Role of NGOs in the European Integration Process: The Turkish Experience. *South European Society and Politics*, 10 (1), 57-72.
- Heper, M. (1998). Türkiye’de unutulmuş halk ve birey. A. Ünsal (Ed.) *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, pp.43-48.
- Heper, M. (1985). *The state tradition in Turkey*. Beverly: Eothen
- ISSP Research Group. 2016. International Social Survey Programme: Citizenship II - ISSP 2014. GESIS Data Archive, Cologne. ZA6670 Data file Version 2.0.0.
- Insin, E.F. & Nielsen G.M. (2008). *Acts of Citizenship*. London: Zed Books.
- Işın, E. F. & Turner, B.S. (Eds.). (2002). *Handbook of Citizenship Studies*. Sage Publications, London.
- İçduygu, A, Meydanoğlu, Z. & Sert, D. (2011), *Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası: Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu II*. TUSEV Yayınları, İstanbul.
- İşyar, B. (2005). The origins of Turkish republican citizenship: The birth of race. *Nations and Nationalism*, 11(3), 343-360.
- Kadıoğlu, A., Keyman, F. & Çakmaklı, D. (2016). *Vatandaşlık Araştırması 2016*. İstanbul Politikalar Merkezi.
- Kancı, T. (2009). Reconfigurations in the discourse of nationalism and national identity: Turkey at the turn of the twenty-first century. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 9(3), 359–376.
- Kaya, A. (2017), Right to Public Space: Social Movements and Active Citizenship in Turkey. *Research and Policy on Turkey*, 2 (1), 1-9.
- Keyman, E. F., & Öniş, Z. (2007). *Turkish politics in a changing world: Global dynamics and domestic transformations*. İstanbul. Bilgi University Press, İstanbul.
- Keyman, E. F. (2005). Articulating citizenship and identity: the ‘Kurdish Question’. E.F. Keyman, & A. İçduygu (Eds.), *Citizenship in a global world: European questions and Turkish experiences*. Routledge, London, 267-288.
- Keyman, E.F. & İçduygu A., (Eds.) (2005). *Citizenship in a global world: European questions and Turkish experiences*. Routledge, London.
- Keyman, E. F., & İçduygu, A. (2003). Globalization, civil society and citizenship in Turkey: Actors, boundaries and discourses. *Citizenship Studies*, 7(2), 219-234.
- Kymlicka, W. (1996). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford University Press, Oxford.
- Kymlicka, W. & Norman, W. (1994). Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory. *Ethics*, 104 (2), 352–381.
- Linklater, A. (2007). *Critical theory and World Politics: Citizenship, Sovereignty and Humanity*, Routledge, London.
- Mounk, Y. (2018). The Undemocratic Dilemma. *Journal of Democracy*, 29 (2), 98-112.
- Oldfield, A. (1998). Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World. G. Shafir (Ed.), *The Citizenship Debates*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 75-89.
- Öktem, K., & Akkoyunlu, K. (2016). Exit from democracy: Illiberal governance in Turkey and beyond. *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), 469–480.
- Öniş, Z. (2016). Turkey’s two elections: the AKP comes back. *Journal of Democracy*, 27(2), 141–154.
- Özbudun, E. (2014). AKP at the crossroads: Erdoğan’s majoritarian drift. *South European Society and Politics*, 19(2), 155–167.
- Özler, Ş. İ. & Obach, B. (2018). Polarization and the Environmental Movement in Turkey. *Journal of Civil Society*, 14 (4), 311-327.

- Paker, H. (2020). Politicizing the environment: the ecological crisis of Turkey. C. Sokullu (Ed.), *Turkey in Transition: Politics, Society and Foreign Politics*. Peter Lang Verlag, Berlin, Germany.
- Polat, R. K. & Pratchett, L. (2014). Citizenship in the Age of the Internet: A Comparative Analysis of Britain and Turkey. *Citizenship Studies*, 18 (1), 63-80.
- Rumelili, B. & Çakmaklı, D. (2017). Civic Participation and Citizenship in Turkey: A Comparative Study of Five Cities. *South European Society and Politics*, 22(2), 365-384.
- Rumelili, B. & Keyman, E.F. (2015). Enacting multi-layered citizenship: Turkey's Armenians' Struggle for Justice and Equality. *Citizenship Studies*, 20(1), 67-83.
- Sandel, M. (1996). *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Schuck, P. (2002). Liberal Citizenship. E.F Işın & B.S. Turner (Eds.), *Handbook of Citizenship Studies*. Sage Publications, London, 131-44.
- Sen, A. (2020). Three Evils of Citizenship Education in Turkey: Ethno-religious Nationalism, Statism and Neoliberalism. *Critical Studies in Education*, 63, 307-322.
- Sen, A., & Starkey, H. (2017). The Rise and Fall of Citizenship and Human Rights Education in Turkey. *Journal of Social Science Education*, 16(4), 84-96.
- Somer, M. (2016). Understanding Turkey's Democratic Breakdown: Old vs. New and Indigenous vs. Global Authoritarianism. *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), 481-503.
- Sözen, Y. (2020). Studying Autocratization in Turkey: Political Institutions, Populism, and Neoliberalism. *New Perspectives on Turkey*, 63, 209-235.
- Steenekamp, C., & Loubse, R. (2016). Active Citizenship: A Comparative Study of Selected Young and Established Democracies. *Politikon*, 43(1), 117-134.
- Şimşek, S. (2004). New Social Movements in Turkey Since 1980. *Turkish Studies*, 5(2), 111-139.
- Ünsal, A. (ed.). (1998). *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*. İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.
- Üstel, F. (2004). *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Türkiye'de Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul, İletişim Yayınları.
- White, P. J. (1999). Citizenship Under the Ottomans and Kemalists: How the Kurds were Excluded. *Citizenship Studies*, 3(1), 71-102.
- Yabancı, B. (2019). Turkey's Tamed Civil Society: Containment and Appropriation Under a Competitive Authoritarian Regime. *Journal of Civil Society*, 15(4), 285-306.
- Yeğen, M. (2004). Citizenship and ethnicity in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 40(6), 51-66.
- Yılmaz, İ. (2018). Islamic Populism and Creating Desirable Citizens in Erdoğan's New Turkey. *Mediterranean Quarterly*, 29(4), 52-76.
- Yılmaz, V., & Göçmen, İ. (2016). Denied Citizens of Turkey: Experiences of Discrimination among LGBT Individuals in Employment, Housing and Health Care. *Gender, Work and Organization*, 23(5), 470-488.
- Zihnioglu, Ö. (2019). The Prospects of Civic Alliance: New Civic Activists Acting Together with Civil Society Organizations. *Voluntas*, 30(2), 289-299.